

دو رکن مهم در مدیریت مدرسه با رویکرد اسلامی

اعظم ملایی نژاد، شه‌ره حسین پور، دکترای مدیریت آموزشی

به سمت داشتن یک زندگی حکیمانه و خردمندانه است.

تحول درونی، خود پیش‌درآمدی بر پی‌ریزی پایه‌های عدالت اجتماعی در سطح زندگی اجتماعی است. با این نگاه، عدالت اجتماعی هنگامی در یک جامعه پدیدار می‌شود که همه شهروندان آن توانسته باشند نظام ارزشی عدالت‌محوری را در خود درونی و بنا کنند. به شهادت آیه بیست و پنجم سوره حدید، پس از درونی شدن آموزش و پرورش ارزش‌ها در شهروندان، پایه‌ریزی و برپایی

پیش از هر چیز، نظام ارزشی و آرمانی افراد را از درون تغییر دهند و آنان را در رسیدن به یک جهان‌بینی الهی و نظام ارزشی یاری دهند. بنابراین، آموزش و پرورش در نظام اسلامی باید از اینجا آغاز گردد؛ با توجه به آیه ۱۲۹ سوره بقره^۲ و آیه ۲ سوره جمعه^۳ می‌توان نتیجه گرفت که اهداف اصلی فرستادن همه پیامبران، تلاوت آیات آسمانی بر مردم، پیراسته ساختن آنان از فسادها و گرایش‌های ضد اخلاقی و بالاخره آموزش محتوای کتاب‌های آسمانی و هدایتشان

مقدمه

در مفهوم‌شناسی و توصیف واژه آموزش و پرورش در اسلام، یکی از عناصر اصلی دخیل در شکل‌گیری شخصیت آدمیان، نظام ارزشی^۱ آنان است. ارزش‌ها در بستر آموزش و پرورش در سازمان روانی آنان شکل می‌گیرد و هرگونه دگرگونی اجتماعی (مثبت یا منفی، پیش‌برنده یا نابودکننده) در گرو پیدایش و تثبیت دگرگونی‌هایی است که در شخصیت و منش افراد و شهروندان هر جامعه پیدا می‌شود؛ از این‌رو، پیامبران کوشیده‌اند



دوستی‌ها، پیوندها و مهرورزی‌ها بر پایهٔ محبت به خداوند صورت خواهد گرفت و امکان ندارد فکر گناه از چنین دلی بگذرد. چنین فردی دیگر بندهٔ هوای نفس و هوای خلق نخواهد بود و در همه حال توجه خواهد داشت که «إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ عَنْهُ مَسْئُولٌ» (اسراء، ۳۶). بر این اساس، مدیران باید به موارد زیر توجه کنند:

● مدیریت بر قلوب دانش‌آموزان:

براساس سیرهٔ پیامبر اکرم - صلوات الله علیه - در این رویکرد مدیران مدارس باید اساس کار خود را مدیریت بر قلوب قرار دهند و رمز توفیق مدیریت بر قلوب، داشتن تقوای الهی (ویژگی مدیر) است. آنان که از نظر عقیده مؤمن و از نظر اعمال صالح‌اند، خدا برایشان محبت قرار می‌دهد و آنان را محبوب دل‌های دیگران می‌کند و دل‌های دیگران متوجه ایشان می‌شود (مشرف‌جوادی، ۱۳۷۸؛ حسن‌پور، ۱۳۸۹). ایجاد رابطه با خدا و اصلاح رابطهٔ خود و خدا از مهم‌ترین هدف‌های مدیریت اسلامی است. این شعار اساسی اسلام است که می‌فرماید: «ان اکرمکم عند الله اتقیکم»؛ ملاک برتری براساس تقوا شکل می‌گیرد. بنابراین، مدیر علاوه بر اینکه باید تقوا داشته باشد، باید این ارزش مهم را در مدرسه آموزش و ترویج کند.

محیط مدرسه باید از هر جهت به‌طور کامل سالم باشد؛ زیرا هرگونه آلودگی میزان موفقیت فرد و سازمان را کم می‌کند. برخی از نشانه‌های تقوا عبارت‌اند از: رفتار با صداقت و راست‌گویی و مدیریت نهادینه کردن آن در مدرسه، جلوگیری از تمسخر دیگران، عیب‌جویی، دادن لقب‌های زشت، سوءظن، تجسس، غیبت (خراسانی، ۱۳۸۹). ساده‌زیستی، تواضع، شرح صدر، کنترل نفس و مخالفت با آن، پرهیز از غرور و خودپسندی (اسلامی فرد و توکلی، ۱۳۸۹؛ حسن‌پور ۱۳۸۹).

● ایجاد زمینهٔ پرورش تفکر در

مدرسه: در این راستا شیوهٔ پیامبر(ص) استفاده از روش تفکر و بیداری عقل انسان‌هاست. از دیدگاه قرآن، اساس هدایت و رشد انسان در گرو پرورش قوهٔ عاقله و میدان دادن به عقل و شکوفایی

● رکن اول: فراهم آوردن زمینه‌های لازم برای ایجاد رابطهٔ صحیح دانش‌آموزان با خدا

در بحث رابطهٔ انسان با خدا مسئلهٔ محبت قابل طرح است. این نوع محبت را می‌توان در دو شکل مشاهده کرد:

۱. محب خدا بودن (دوست داشتن خداوند)؛
۲. محبوب خدا بودن (خداوند انسان را دوست بدارد).

شکل اول، محبت و دوست داشتن خداوند:

«قرآن مؤمنان را این چنین ستایش می‌کند: «و من الناس من یتخذ من دون الله اندادا یحونهم کحب الله والذین آمنوا اشد حبا لله» (بقره/۱۶۵). بعضی از مردم همتیانی به جای خدا می‌گیرند و آن‌ها را مانند دوستی خدا دوست می‌دارند، ولی آنان که ایمان آورده‌اند خدا را بیشتر دوست می‌دارند. از آیات بعدی چنین استفاده می‌شود که لازمهٔ محبت، عمل می‌باشد که مؤمنان در عمل، فرمان‌بر خداوندند؛ یعنی شدت دوستی او تنها از راه اطاعت و پیروی پروردگار به دست می‌آید نه با ادعای دوستی.

شکل دوم، محبوب خدا گشتن:

این بدان معنی است که انسان به مرتبه‌ای از کمال برسد که خدا او را دوست خود بداند و به او عشق بورزد. اینکه انسان محبوب خداوند بشود و خداوند او را دوست داشته باشد، شرطی دارد که در آیهٔ زیر ذکر شده است، قرآن می‌گوید: «قل ان کنتم تحبون الله فاتبعونی یحبکم الله و یغفر لکم ذنوبکم والله غفور رحیم» (آل عمران/ آیهٔ ۳۱)؛ بگو اگر خدا را دوست می‌دارید از من پیروی کنید تا او نیز شما را دوست بدارد و گناهانتان را ببامزد که او آمرزنده و مهربان است، و آن شرط، پیروی از پیامبر اکرم - صلی الله علیه و آله و سلم - است (داوودی، ۱۳۸۲).

بی‌شک اگر دل دانش‌آموزان از عشق و محبت به خدا لبریز گردد، از همهٔ نواقص و شائبه‌ها پیراسته می‌شود و دیگر خصلت‌های ناشایست مثل بدبینی، نخوت، دودلی و غرور در آن باقی نمی‌ماند، تمام

عدالت اجتماعی دومین هدف در نظام آموزش و پرورش نبوی است. قرآن در این آیه می‌فرماید:

«ما رسولان خود را همراه با معجزات روشن گسیل داشتیم و با ایشان کتاب و میزان نازل کردیم تا مردم به برپایی عدالت قیام کنند...»

بنابراین، شاید بتوان از این آیه به این فرضیه رسید که در نظام آموزشی و پرورشی نبوی و به‌ویژه در برنامه‌ریزی آموزشی و درسی، یکی از اهداف، آماده‌سازی فراگیرندگان و شهروندان برای عدالت‌گرایی و برپاسازی عدالت اجتماعی است (شاملی، ۱۳۸۶). شاملی معتقد است که برای تبیین نظریهٔ شهید صدر دربارهٔ استقرار آموزش و پرورش نبوی، باید به نقش و تعامل چهار رکن توجه کرد:

۱. رابطهٔ هستی‌شناختی و آموزش‌پذیری: به معنای رابطه‌ای که انسان به عنوان آفریده با خدای متعال برقرار می‌کند؛
۲. رابطهٔ فرد با خودش (خودشناسی)؛
۳. رابطهٔ فرد با دیگران در سطح زندگی اجتماعی و دادوستدهای میان‌فردی؛
۴. رابطهٔ فرد با محیط طبیعی و بهره‌گیری از منابع سرشار آن.

اما این بحث مطرح است که دگرگونی و بنا نهادن ارزش‌ها و عدالت اجتماعی بر عهدهٔ کیست. اگر دستگاه آموزش و پرورش به‌عنوان دستگاه متولی تعلیم و تربیت کشور باید سازوکارهای لازم برای تحقق زندگی پاک را فراهم آورد، مدیریت این دستگاه است که سکان‌دار هدایت و ساماندهی این امر به شمار می‌رود و به تبع آن، در سطح عملیاتی مدیریت مدرسه است. لذا انتظار می‌رود مدیریت مدرسه با رویکرد اسلامی زمینه‌ساز تحقق چهار رکن مذکور در تربیت دانش‌آموزان باشد.

در شمارهٔ قبل به مدیریت دانش‌آموزان در ارتباط با دیگران اشاره شد. این مقاله به اختصار به موضوع مدیریت دانش‌آموزان در برقراری ارتباط با خود و رابطه با خدا می‌پردازد.

قدرت استدلال و تفکر است و عدم تعقل و تفکر موجب آن می‌شود که زشتی‌ها و پلیدی‌ها سرتاسر وجود آدمی را احاطه کنند. به این مطلب به گونه‌ای صریح در سوره یونس آیه ۱۰۰ اشاره شده است:

«... و خداوند پلیدی را بر کسانی که قوه خرد خویش را به کار نمی‌اندازند، مقرر می‌سازد» و در آیه ۱۹ سوره رعد می‌فرماید: «تنها خردمندان متذکر حقایق می‌شوند و پند می‌گیرند.»

برای پرورش تفکر روش‌هایی ارائه شده است؛ از جمله:

● **تشویق دانش‌آموزان به گوش دادن دانش و تشویق معلمان برای زمینه‌سازی مناسب:** گوش دادن اولین گام در کسب دانش و علم است. در سوره انفال آیه ۲۱ خداوند می‌فرماید: مثل آنانی نباشید که گفتند فهمیدیم در حالی که نمی‌فهمند. در تحصیل علم تأثیر گوش از چشم مهم‌تر است. شنوایی با یادگیری زبان و تحصیل دانش امکان‌پذیر است و زبان یکی از مهم‌ترین ابزارهای تفکر و فراگیری دانش به شمار می‌آید. پس لازمه فراگیری، مهیا شدن و آمادگی کامل برای پذیرش مطلب است، نه اینکه معلم بلبداهه موضوع را بدون فراهم کردن زمینه مناسب در شاگردان تدریس کند و انتظار داشته باشد که آنان مطالب را به خوبی هضم نمایند.

● **نشر دانش و تبلیغ آن و به‌کار بستن دانش:** دانش در مالکیت فردی قرار ندارد و بسط آن در جامعه ضروری است. امام صادق (ع) می‌فرماید: «علم خویش را بنویس و میان برادرانت انتشار ده و هنگامی که مرگت فرا رسید، کتاب‌های خود را به ارث برای فرزندان باقی گذار، زیرا زمانی پرآشوب خواهد آمد که مردم به چیز دیگری جز کتاب نتوانند انیس بگیرند» (نیلی، ۱۳۸۶). در تعلیم و تربیت اسلامی علم برای علم نیست و علم و عمل توأم‌اند. در قرآن کریم صراحتاً آمده است: چرا چیزی را می‌گویند ولی به آن عمل نمی‌کنند (صف/ آیه ۳).^۵ روش‌های گفت‌وگو و مباحثه، داستان و عبرت‌آموزی، استدلال، تشبیه و

هماندسازی، و برانگیختن اذهان از جمله روش‌هایی هستند که پیامبر - صلوات الله علیه - از آن‌ها در آموزش فکری مسلمین بهره جسته است (نیلی، ۱۳۸۶؛ حسینی و همکاران، ۱۳۸۶).

● **رکن دوم: فراهم آوردن زمینه‌های لازم برای ایجاد رابطه صحیح دانش‌آموزان با خود**

انسان از آن جهت که موجودی خودآگاه است، قدرت ایجاد ارتباط با خویشتن را دارد. این ارتباط به معنای پیوند و رابطه او با حقیقت و جایگاه و منزلت خود در نظام هستی و قابلیت‌ها و توانایی‌های خویش می‌باشد. انسان با توجه به روح و بعد معنوی وجود خود، حقیقتی به نام «من» یا «خود» را ادراک می‌کند که هویت و شخصیت او برخاسته از آن است و طی دوران زندگی با وجود تغییرات فراوانی که در جسم او رخ می‌دهد، این حقیقت واحد در وجود او تغییر نمی‌کند؛ بنابراین، از وحدت هویت و شخصیت برخوردار است. ارتباط انسان با خود بر دو پایه خودشناسی و خودسازی استوار می‌گردد؛ یعنی انسان با خودشناسی می‌تواند خود و استعداد‌های خویش را بشناسد و سپس براساس آن، خود را بسازد و مسیر حرکت خویش را به سوی کمال مطلوب جهت بخشد. به این معنا که او پس از شناختن حقیقت خود و نیروها و استعداد‌های نهفته در خود، می‌تواند درصدد رسیدن به مقام انسان کامل برآید و همه قوای خود را در جهت صحیح، مورد استفاده و بهره‌برداری قرار دهد. در چنین شرایطی است که از اضطراب‌ها و آشفتگی‌های روحی، که معلول نبود رابطه صحیح با خویشتن است، نجات می‌یابد و صاحب نفس مطمئنه می‌شود و مورد خطاب خداوند متعال قرار می‌گیرد: «یا ایته‌ها النفس المطمئنه ارجعی الی ربک راضیه مرضیه فادخلی فی عبادی وادخلی جنتی» اما بینشی که وجود انسان را در جسم مادی منحصر و از عظمت روحی او غافل کند، با مادی جلوه دادن دنیا، که پایانش مرگ و نابودی است، سبب می‌شود انسان در

ارتباطات خود، انگیزه‌های جز بهره‌برداری هرچه بیشتر از خود و دیگر موجودات به منظور رسیدن به لذات جسمانی نداشته باشد. چنین فردی از سرمایه‌ها و استعداد‌های وجودی خود در جهت ارضای خودخواهی‌ها، برتری‌طلبی‌ها، سودجویی‌ها، ظلم به دیگران و تزییع حقوق آن‌ها استفاده می‌کند.

همچنان که خداوند می‌فرماید: و لقد ذرأنا لجهنم کثیرا من الجن و الانس لهم قلوب لا یفقهون بها و لهم اعین لا یبصرون بها و لهم آذان لا یسمعون بها اولئک کالانعام بل هم اضل اولئک هم الغافلون (اعراف/ ۱۷۹)؛ و در حقیقت، بسیاری از جنیان و آدمیان را برای دوزخ آفریده‌ایم؛ [چرا که] دل‌هایی دارند که با آن [حقایق را] دریافت نمی‌کنند و چشمانی دارند که با آن‌ها نمی‌بینند و گوش‌هایی دارند که با آن‌ها نمی‌شنوند. آنان همانند چهارپایان، بلکه گمراه‌ترند.

حفظ رابطه انسان با خود بعد از رابطه با خدا از مهم‌ترین، پیچیده‌ترین، ظریف‌ترین و دقیق‌ترین روابط به شمار می‌آید. گاهی انسان در تجارت مال (کم یا زیاد) ضرر می‌بیند اما آن را احساس می‌کند و درصدد جبران برمی‌آید، لکن گاهی به خودش زیان می‌رساند، که از بزرگ‌ترین نوع خسارت به شمار می‌آید و این خسارت پیوسته زیاد می‌شود تا همه وجودش را فرا می‌گیرد: «قسم به عصر که واقعا انسان دستخوش زیان است» (والعصر).

امروزه رابطه انسان با خود ضمن تحلیل‌های روانی در دایره محدودی بررسی می‌شود؛ در حالی که اولین بار قرآن به بیان این رابطه و اهمیت و ارزش آن در زندگی انسان اهتمام ورزید و انسان را از آن آگاه نمود. بررسی‌های روانی و انسانی تاکنون قادر به گشودن پیچیدگی این رابطه نشده‌اند و قرآن این افق گسترده از روابط انسانی را گشوده است.

به منظور شناخت چگونگی تحلیل این رابطه از سوی قرآن و نیز چگونگی تفهیم آن، بار دیگر به قرآن برمی‌گردیم. روش قرآن در تحلیل رابطه انسان با خودش و نیز در تعامل انسان با خود کاملا جدید

۱. Values system

۲. رَبَّنَا وَإِنَّمَا رَبُّنَا لَسَلْمٌ وَسَلَامٌ لِّمَن لَّمْ يَلْمِ يَظْمِ وَيُعْتَدِ لِيَوْمَ تَنزِيلِ الْوَحْيِ وَإِنَّمَا رَبُّنَا لَسَلْمٌ وَسَلَامٌ لِّمَن لَّمْ يَلْمِ يَظْمِ وَيُعْتَدِ لِيَوْمَ تَنزِيلِ الْوَحْيِ وَإِنَّمَا رَبُّنَا لَسَلْمٌ وَسَلَامٌ لِّمَن لَّمْ يَلْمِ يَظْمِ وَيُعْتَدِ لِيَوْمَ تَنزِيلِ الْوَحْيِ

۳. اوست که در میان مردم درس ناخوانده، پیامبری از خودشان مبعوث کرد تا آیات الهی را بر آنان بخواند و آن‌ها را رشد و پرورش داده (از بودگی شرک و تفرقه پاک سازد) و کتاب آسمانی و حکمت به آنان بیاورد و همانا پیش از این در انحراف و کمراهی آشکار بودند.

۴. لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ

منابع:

۱. انصاریان، حسین. (۱۹ بهمن ۱۳۸۹). رابطه انسان با خود در قرآن. قابل بازیابی در <http://www.erfan.ir/farsi/28786.html#searchItem>

۲. آل بویه، طاهره (۱۳۸۸). ارتباط انسان با خود. نامه جامعه (۵۹).

۳. اسلامی فرد، محمدولی و توکلی، اعظم. (۱۳۸۹). شناسایی پیش‌نیازهای محقق رویکرد اسلامی در مدیریت مدرسه. گزارش همایش رویکردهای اسلامی در مدیریت مدرسه.

۴. حسن پور، فاطمه. (۱۳۸۹). چالش‌های نظری و عملی مدیریت آموزشی با رویکرد اسلامی. گزارش همایش رویکردهای اسلامی در مدیریت مدرسه.

۵. حسینی، افضل‌السادات؛ محمودی، نورالدین و حسینی، سید حسام. (۱۳۸۶). تفکر، محور شیوه آموزشی پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله وسلم). مجموعه مقالات نخستین همایش بین‌المللی سیمای پیامبر اعظم (صلی‌الله‌علیه‌وآله وسلم) و برنامه‌های درسی، مدرسه، تهران.

۶. خراسانی، زهرا. (۱۳۸۹). عوامل موفقیت سازمان آموزش و پرورش بر اساس سوره مبارکه حجرات. گزارش همایش رویکردهای اسلامی در مدیریت مدرسه.

۷. خنیفر، حسین. (۱۳۸۹). کارآفرینی، آموزه عملی از سیره نبوی در برنامه درسی (مطالعه موردی: سیره تربیتی و آموزشی پیامبر اعظم صلوات الله علیه). مقالات رویکرد اسلامی.

۸. داوودی، محمدرضا. (۱۳۸۲). رابطه محبت خداوند با شادابی انسان، پاسدار اسلام، شماره ۲۶۶، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۹. شاملی، عباسعلی. (۱۳۸۶). آموزش و پرورش نبوی: بستری از خود شکوفایی فردی به تثبیت عدالت اجتماعی: رویکردی قرآن‌پژوهانه. گزارش همایش رویکردهای اسلامی در مدیریت مدرسه.

۱۰. کشاورز لشکرناری، روح‌اله. (۱۳۹۵). کندوکاوی در نظریه‌های مدیریت و کاربرد آن در مدیریت آموزشی، کنفرانس بین‌المللی نخبگان مدیریت، بازیابی شده در پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی <https://www.sid.ir/fa/seminar/ViewPaper.aspx>

۱۱. مشرف جواد، محمدحسین. (۱۳۷۸). اصول و متون مدیریت در اسلام، همدان: نور علم.

۱۲. نبلی، محمدرضا. (۱۳۸۶). جایگاه تفکر در برنامه‌های درسی، همایش بین‌المللی سیمای پیامبر اعظم (ص) و برنامه‌های درسی، مجموعه مقالات سیمای پیامبر اعظم در کتاب‌های درسی، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی درسی. ۲۳۵-۲۶۰.

شده، حاضر می‌یابد و آرزو می‌کند کاش میان او و آن [کارهای بد] فاصله‌ای دور بود.» (آل عمران/ ۳۰) و نقش عمل بر صفحه نفس به این معناست که «عمل آن چنان بر صفحه نفس ثابت می‌ماند که برطرف کردن آن غیرممکن است» خداوند می‌فرماید: «کارنامه هر انسانی را به گردن او بستانیم و روز قیامت برای او نامه‌ای بیرون می‌آوریم که آن راگشوده می‌بیند» (اسراء/ ۱۳) و این همان اعمال ماست. مرحوم فیض کاشانی در تفسیر صافی درباره این آیه شریفه می‌گوید: «این کارنامه همان روح انسان است که عمل انسان بر آن نقش بسته، همچنین بر نفس وی و اعضا و جوارحش نقش می‌بندد و اعضا و جوارح در روز قیامت انسان را رسوا می‌کنند» (انصاریان/ ۱۳۸۹).

جمع‌بندی

آموزش و پرورش در نظام اسلامی باید دو عنصر اصلی و دخیل در تربیت دانش‌آموزان را مورد توجه قرار دهد؛ یکی شکل‌گیری شخصیت که نظام ارزشی آنان است و دوم برپایی عدالت اجتماعی. البته تحول درونی خود پیش‌درآمدی بر پی‌ریزی پایه‌های عدالت اجتماعی در سطح زندگی اجتماعی است. با این نگاه، عدالت اجتماعی هنگامی در یک جامعه پدیدار می‌شود که همه شهروندان آن توانسته باشند نظام ارزشی عدالت‌محوری را در خود درونی و بنا کنند. به این منظور، باید به نقش و تعامل چهار رکن توجه نمود. در این مقاله دو رکن از چهار رکن استقرار مدیریت مدرسه با رویکرد اسلامی، به اختصار بیان شد. مدیر مدرسه به‌عنوان سکان‌دار اصلی تربیت دانش‌آموزان در مدرسه وظیفه دارد بسترهای مناسب برای برقراری ارتباط مناسب دانش‌آموزان با خدا و با خویشان را فراهم کند.

پی‌نوشت‌ها

این مقاله از پژوهش «ویژگی‌های مدیریت مدرسه با رویکرد اسلامی، پژوهشگران: دکتر حیدر تورانی، دکتر اعظم ملایی‌نژاد و دکتر شهره حسین‌پور، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، استخراج شده است.

بود. قرآن دشمنی انسان‌ها نسبت به یکدیگر و تجاوز از حدود الهی را ظلم انسان به خود می‌داند نه به غیر: «هرکسی کار بدی انجام دهد یا به خود ظلم کند، سپس از خداوند طلب بخشش کند، خداوند را توبه‌پذیر و بخشنده می‌یابد.» (نساء/ ۱۱۰)

همچنین قرآن بخل‌ورزی انسان در اتفاق به غیر از نوع بخل به خود به حساب آورد. در تحلیل این رابطه، قرآن توضیح می‌دهد که چگونه آنچه به تصور انسان رابطه با غیر به حساب می‌آید، به رابطه با خودش برمی‌گردد. این عنوان به‌طور اجمالی عبارت‌اند از: انسان آنچه را که انجام می‌دهد، در واقع کسب می‌کند. خداوند می‌فرماید: «هر کس گناهی مرتکب شود، فقط آن را به زبان خود مرتکب شده است» (نساء/ ۱۱۱)؛ «وکل نفس بما کسبت رهینه»؛ یعنی هر نفسی در گرو اعمالی است که انجام می‌دهد و در سوره مدثر آیه ۳۸ می‌فرماید: هر کس در گرو دستاورد خویش است. پس به نظر قرآن، هر عملی که از انسان صادر می‌شود، در حقیقت خود وی آن را انجام داده است و انسان با انجام دادن هر کاری یا مرتکب خیر می‌شود و یا شر. همچنین، اعمال انسان به خودش برمی‌گردد؛ چنانچه می‌فرماید: «ان احسنتم احسنتم لانفسکم و ان اساتم فلها»؛ اگر نیکی کنید به خود نیکی کرده‌اید و اگر بدی کنید به خود بد کرده‌اید (اسراء/ ۷).

«هر که پیمان شکنی کند، تنها به زیان خود پیمان می‌شکند» (فتح/ ۱۰). «پس برخی از شما بخل می‌ورزند، و هر کس بخل ورزد تنها به زیان خود بخل ورزیده است.» (محمد/ ۳۸) بدی‌ها به مصائب تبدیل می‌شوند. بدی‌هایی که همراه با انسان باشند، در زندگی به رنج‌ها و بدبختی‌ها تبدیل می‌شوند. موارد مطرح شده مبتنی بر اصولی مانند اصل بقای عمل هستند؛ یعنی هیچ کوشش و عملی از انسان از بین نمی‌رود؛ از هر نوعی که باشد و هر بهره‌ای از صلاح و فساد که داشته باشد. خداوند می‌فرماید: «روزی که هرکسی آنچه را از کار نیک که به جای آورده و آنچه را از بدی که مرتکب